

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ ТА ПРИНЦИПУ ЗАКОННОСТІ В КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ДІЯНЬ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

REALIZATION OF PROPORTIONALITY PRINCIPLE AND LEGALITY PRINCIPLE IN CRIMINALIZATION DURING THE SECOND WORLD WAR

Шевченко С.В.,

*аспірант кафедри кримінального права і кримінології
Львівського національного університету імені Івана Франка*

У статті проаналізовано позитивне праворозуміння та його вплив на теорію криміналізації, зокрема її підстави та принципи, шляхом дослідження Нюрнберзьких законів. Визначено взаємозв'язок принципів пропорційності й законності в мотивувальній частині вироку Нюрнберзького трибуналу щодо притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти людяності. Проаналізовано вплив принципу пропорційності на криміналізацію злочинів проти людяності в міжнародному кримінальному праві. Окреслено вплив вироку Нюрнберзького трибуналу на зміст Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року та її значення для доктрини вітчизняного кримінального права.

Ключові слова: принцип пропорційності, справедливість, позитивізм, злочини проти людяності, Нюрнберзькі закони, Нюрнберзький трибунал.

В статье проанализировано положительное правопонимание и его влияние на теорию криминализации, в частности ее основания и принципы, путем исследования Нюрнбергских законов. Определена взаимосвязь принципов пропорциональности и законности в мотивировочной части приговора Нюрнбергского трибунала о привлечении виновных лиц к уголовной ответственности за совершение преступлений против человечности. Проанализировано влияние принципа пропорциональности на криминализацию преступлений против человечности в международном уголовном праве. Определено влияние приговора Нюрнбергского трибунала на содержание Всеобщей декларации прав человека от 10 декабря 1948 года и ее значение для доктрины отечественного уголовного права.

Ключевые слова: принцип пропорциональности, справедливости, позитивизм, преступления против человечности, Нюрнбергские законы, Нюрнбергский трибунал.

In the article it is analyzed positivism and its impact on criminalization theory, in particular its foundations and principles, on example of Nuremberg laws. It is searched interrelation of proportionality principle and legality one in reasoning part of Nuremberg Tribunal verdict of bringing to criminal responsibility for committing crimes against humanity. Influence of proportionality principle on criminalization of crimes against humanity in international criminal law is analyzed. It is outlined influence of Nuremberg Tribunal verdict on the content of Universal Declaration on Human Rights from December 10, 1948, as well as it is determined its significance for domestic criminal law doctrine.

Key words: proportionality, justice, positivism, crimes against humanity, Nuremberg Laws, Nuremberg Tribunal.

Усі люди мають невідчужувані права виключно на тій підставі, що належать до біологічного виду людей. Невідчужуваність цих прав означає те, що вони, *по-перше*, належні людині від народження, оскільки походять від людської природи як такої; *по-друге*, ці права ніхто не може відокремити від людини в будь-який спосіб, оскільки вони мають об'єктивний характер та існують незалежно від волевиявлення держави щодо їх юридичного закріплення в нормі права.

Хоча наведені вище твердження сьогодні сприймаються в демократичних державах суспільством аксіоматично, проте в доктрині права шлях до розуміння природних *прав людини як цінності*, яка є *«рiчно-у-собi»*, незалежно від політичної волі держави, є явищем відносно недавнім, якщо міркувати в історичних рамках. Нині будь-які дії держави, спрямовані на надмірне (непропорційне) обмеження прав людини, будуть трактуватись міжнародною спільнотою як такі, що є поза правом і законом, поза мораллю й етикою, поза усім, чим, власне, і є цивілізоване суспільство. Проте, оцінюючи людський досвід крізь призму історії, необхідно визнати, що невинуваті обмеження прав людини аж до їх нівелювання в площині конкретного часу та простору було й залишається цілком реальною загрозою.

лювання в площині конкретного часу та простору було й залишається цілком реальною загрозою.

Як відомо, держава є єдиним уповноваженим суб'єктом, який має повноваження встановлювати межі на дозволені форми поведінки людей, криміналізуючи діяння та, як наслідок, застосовуючи державний примус у вигляді кримінальної відповідальності за невиконання встановлених обмежень. Криміналізація – це сфера виявлення суспільно небезпечних проявів поведінки людини, визнання державою *можливості й необхідності* застосування щодо них заходів кримінальної відповідальності й закріплення в кримінальному законі ознак суспільно небезпечних діянь, оголошених злочинами [6, с. 51]. Криміналізація діянь повинна мати на меті насамперед захист прав і свобод людини та інтересів суспільства від небезпечних видів людської поведінки, мусить здійснюватись лише у випадку, якщо в державі є достатні підстави вважати, що жодним іншим менш обтяжливим засобом неможливо досягнути вищезгаданої мети. Криміналізація діяння є водночас «процесом і результатом» [6, с. 51], який здійснюється та відображається у сфері позитивного права. З огляду на це, криміналізація тісно пов'язана

з принципом законності, оскільки цей принцип відображає матеріально-правову вимогу – обов'язковість закріплення певного діяння як кримінально караного в позитивному праві, тобто криміналізація як результат. Тільки після виконання цієї матеріально-правової вимоги в державі виникає юридична підстава для притягнення до кримінальної відповідальності особи за вчинення відповідного діяння.

Традиційне доктринальне розуміння теорії криміналізації відображено в класичному кримінально-правовому принципі *nullum crimen, nulla poena sine lege*. Проте на початку двадцятого століття відбувались події, які змусили переглянути вищезгаданий усталений методологічний (як у правотворенні, так і у правозастосуванні) підхід до розуміння взаємозв'язку *закону і права, злочину й покарання*, а також їх цінності для *людини та держави*. Вирок Нюрнберзького трибуналу як юридична оцінка подій Другої світової війни став відправною точкою зміни фокусу аналізу і тлумачення принципу *nullum crimen, nulla poena sine lege* у взаємозв'язку з принципом пропорційності як у вітчизняному, так і міжнародному кримінальному праві.

Метою розвідки є, *по-перше*, аналіз позитивного праворозуміння та його впливу на теорію криміналізації, зокрема її підстав і принципів, на прикладі кримінально-правових законів нацистської Німеччини; *по-друге*, аналіз взаємозв'язку принципу законності й принципу пропорційності в мотивувальній частині вироку Нюрнберзького трибуналу 1945–1946 років (далі – Трибунал) у частині притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти людяності; *по-третє*, аналіз впливу принципу пропорційності на криміналізацію злочинів проти людяності в міжнародному кримінальному праві; *по-четверте*, аналіз впливу вищезгаданого вироку на зміст Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року (далі – Загальна декларація, Декларація) та її значення для вітчизняного кримінального права.

Реалізація принципу пропорційності у вітчизняній доктрині кримінального права є малодослідженою, сфера криміналізації не є винятком. У вітчизняній доктрині темі криміналізації діянь присвячена дисертаційна робота Д.О. Балабанової на тему «Теорія криміналізації», в якій авторка побіжно згадує принцип пропорційності, досліджуючи питання ненадмірності заборони. Дослідженню загально-правових принципів у кримінально-правовому вимірі присвятили наукові розробки В.О. Гацелюк, О.О. Дудоров [6], В.О. Навроцький, М.Я. Кондра, С.П. Погребняк, О.С. Фещенко, С.В. Хилюк та інші. Теоретичні засади обмеження прав людини розроблялися в доктринальних дослідженнях М.І. Козюбри [8], С.П. Рабіновича, П.М. Рабіновича [15], І.М. Панкевича, С.В. Шевчука та інших. Зміст злочинів проти людяності розроблено в міжнародному кримінальному праві в працях І.І. Лукашука, І.П. Блищенко та інших.

Осмилюючи позитивізм як тип праворозуміння сьогодні, складно абстрагуватись від думки, що саме

доктринальні напрацювання, методологічно розроблені в його межах, стали теоретичним підґрунтям для пошуків юридичних способів нівелювання основоположних прав людини в часи Другої Світової війни в нацистській Німеччині. Позитивістський підхід до розуміння права стверджує, що право – це загальнообов'язкова воля держави, що забезпечена державним примусом, а сутність права визначається в чинному позитивному праві безвідносно до аналізу втілення в ньому справедливості. Для позитивного праворозуміння базовими поняттями є «суверен», «обов'язок», «норма», тоді як контрадикторний до вказаного тип праворозуміння – природний, ґрунтується насамперед на таких вихідних поняттях, як «людина» та «людська гідність». Дискусії про переваги й недоліки обох із озвучених типів праворозуміння навряд чи можна зупинити, проте аналіз досвіду правового регулювання дає підстави стверджувати, що між нормою права та правовою нормою не завжди можна, на жаль, поставити знак рівності.

Наприклад, так звані Нюрнберзькі закони від 1935 року, зокрема Закон про захист німецької крові й німецької честі (далі – Закон) [20]. У цьому Законі криміналізовано укладення шлюбу між євреями та «громадянами німецької чи спорідненої їй крові» (пункт 1.1 Закону) і статеві зносини між ними (пункт 2 Закону), наймання євреями домашньої прислуги із жінок «німецької або спорідненої їй крові» молодших за 45 років (пункт 3 Закону), а також вивішування євреями національного або імперського прапорів і використання тканин подібного забарвлення (пункт 4.1 Закону). За вчинення вищеперерахованих діянь передбачено штраф, примусові роботи й навіть позбавлення волі строком на один рік (пункти 5.1–5.3 Закону). Притягуючи осіб до кримінальної відповідальності за вказані «злочини», судові та правоохоронні органи діяли відповідно до «закону», однак навряд чи їхні дії узгоджувались із сутністю і змістом «права».

Варто зауважити, що перелік підстав криміналізації діяння належить до питань дискусійних, проте більшість дослідників погоджується з тим, що передумовою оцінювання діяння як такого, що може бути криміналізованим, є оцінювання його суспільної небезпеки. Суспільна небезпека «як здатність діяння заподіювати чи створювати загрозу заподіяння шкоди» [6, с. 144] є *релятивною* ознакою злочину, оскільки тісно пов'язана з кон'юктурно-політичним складником держави. Тобто, *що саме держава буде розцінювати як «суспільно небезпечне»*, може залежати від позаправових факторів, таких як політична воля та доцільність, економіка, соціальний устрій, релігійний складник, суспільна мораль тощо. З огляду на це, можна зробити висновок, що саме домінуюча націонал-соціалістична ідеологія в нацистській Німеччині стала визначальною підставою криміналізації діянь, передбачених у пп. 1.1, 2, 3, 4.1 Закону.

Як уже зазначено вище, криміналізація діянь є суверенним повноваженням держави, наданим останній для виконання її позитивних обов'язків

перед людиною, зокрема захисту й забезпечення реалізації її основоположних прав. Держава повинна реалізовувати таке повноваження лише у випадку, якщо криміналізація є *ultima ratio*, тобто вказаної мети не можна досягнути менш обтяжливими засобами. Цілковито погоджуємося з твердженням, що криміналізація повинна відповідати моральним уявленням, панівним у суспільстві, схвалюватись ними [6, с. 51], проте криміналізація також має відповідати самій ідеї права як засобу утвердження справедливості в суспільстві. Доцільним видається згадати міркування Густава Радбруха про справедливе й несправдливе позитивне право, зокрема вчений писав, що «коли до *справедливості* навіть не прагнуть, коли *рівність*, що становить її основу, свідомо заперечується в *правотворчому процесі*, тоді закон є не лише «несправдливим правом», більше того, він є неправим за своєю природою, бо право, в тому числі позитивне, не можна визначити, аніж як порядок і сукупність законів, покликаних за своєю сутністю слугувати справедливості [2, с. 41–42].

Криміналізація у вищезгаданому Законі не мала на меті утвердження справедливості в суспільстві, оскільки позитивне право використовувалось державою як інструментарій для нівелювання основоположних прав людини. Більше того, вищезгадана криміналізація заперечувала рівність прав кожної людини, зокрема однаково цінність кожної людини та її гідності незалежно від її раси, статі, національності й інших ознак. З огляду на це, оцінка Закону про захист німецької крові й німецької честі як закону антисемітського та дискримінаційного за своїм змістом видається справедливою.

Враховуючи наведене вище, доцільно також згадати слова Г. Радбруха про те, що чистий позитивізм «відповідає за збочення права при націонал-соціалізмі, оскільки він своїм ствердженням «закон є закон» обеззброїв німецьких юристів перед його свавільним і злочинним змістом» [20]. Саме таке «збочене» трактування права стало каталізатором для доктринального пошуку нових більш ефективних способів захисту прав людини. У доктрині права, як ніколи раніше, постала необхідність формування змістових критеріїв до норми закону, що мали б на меті утвердження невідчужуваності основоположних прав людини й унеможливлення їх декларативного закріплення чи нівелювання державою, зокрема, у формі закону.

Теоретико-філософськими основами формування таких критеріїв стали, *по-перше*, переосмислення «чистого» позитивізму як типу праворозуміння; *по-друге*, врахування ліберальних концепцій прав людини, їх трансформування в ідею верховенства права, складником якої є принцип пропорційності, і закріплення в подальшому цієї ідеї в Загальній декларації прав людини 1948 року. Проте ще за декілька років до прийняття Декларації в 1948 році доктринальні розробки природного праворозуміння використано стороною обвинувачення під час Нюрнберзького трибуналу 1945–1946 років для обґрунтування аргументів щодо необхідності притягнення до

кримінальної відповідальності осіб, винних у масових порушеннях прав людини до й під час Другої світової війни, за діяння, які кваліфіковані Трибуналом як злочини проти людяності.

Саме поняття «злочини проти людяності» (англ. «crimes against humanity») введено в «юридичний обіг» Гершомом Лаутерпахтом і в подальшому закріплено в Статуті Міжнародного військового трибуналу від 8 серпня 1945 року (далі – Статут, Статут від 8 серпня 1945 року) [19]. Згідно з підпунктом с) статті 6 Статуту, вбивство, масове винищення людей, поневолення, депортація й інші нелюдські діяння, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни, чи переслідування з політичних, расових або релігійних мотивів у зв'язку з будь-яким злочином підлягають юрисдикції Трибуналу незалежно від того, чи порушують ці діяння внутрішнє законодавство країни, у якій вони скоєні. На думку сторони захисту, кваліфікація діянь обвинувачених до й під час Другої світової війни як злочинів проти людяності суперечила основоположним засадам кримінального права, зокрема принципу законності та принципу правової визначеності.

Передумовою для таких тверджень слугувало те, що як і саме поняття цього злочину, так і його юридичне обґрунтування в доктрині права й закріплення в матеріальному праві (криміналізація як наслідок) здійснено *post factum*, тобто після вчинення відповідних діянь обвинуваченими. На час учинення дій, які в подальшому кваліфіковані Трибуналом як «злочини проти людяності», відповідна кримінально-правова заборона не була закріплена ні в національному законодавстві окремих держав, ні в міжнародно-правових актах. Більше того, навіть сам Трибунал не намагався спростувати цей аргумент, а, навпаки, зауважив, що його «вирок є «вираженням того міжнародного права, котре вже існувало на час утворення цього трибуналу» [15, с. 48], і що той, хто агресивно, всупереч укладеним угодам без попередження здійснює напад, «повинен знати, що вчиняє неправову справу» [15, с. 48].

У мотивувальній частині вироку Трибуналом викладено ідеї, розроблені Г. Лаутерпахтом, який писав: «Трибунал повинен відкинути традицію, за якою суверени можуть на власний розсуд, вільно вбивати, калічити й катувати власний народ» [18, с. 419], оскільки завданням права є захист основоположних прав людини від їх непропорційного обмеження державою. Одним зі способів досягнення цієї мети стало надане міжнародній спільноті повноваження «втручатися для захисту прав людини, знехтуваних державою в такий спосіб, який розрахований на те, щоб вразити моральні принципи людства» [18, с. 418]. З огляду на це, цілком послідовним видається створення у 2002 році в Гаазі Міжнародного кримінального суду, який, згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року (далі – Римський статут МКЛ), наділений повноваженнями розглядати справи щодо геноциду, злочинів проти людства й військових злочинів [16]. У пояснювальній записці до Римського статуту МКЛ

зазначено, що злочини проти людяності є «найбільш ненависними злочинами, так як являють собою серйозний руйнівний вплив на людську гідність, причиняють і спричиняють деградацію особистості» [16].

Сутність правової позиції сторони захисту під час Нюрнберзького трибуналу зводилась до порушення, як уже зазначено вище, принципу законності й принципу правової визначеності. Відповідно до першого принципу, *злочинність* і караність *діяння* визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час учинення цього діяння (відсутність криміналізації такого діяння), а також заборону зворотної дії закону про кримінальну відповідальність. Згідно з другим принципом, людині повинна бути забезпечена можливість планувати свої дії з упевненістю щодо правових наслідків своїх дій [5, с. 73]. Проте ні Трибунал, ні тогочасні дослідники доктрини права не погодилися з такими аргументами обвинувачених, оскільки вчинення діянь, які утворюють склад злочину проти людяності, є злочинним за своєю сутністю безвідносно їх закріплення в нормі права.

Вищезгадані діяння є такими, що порушують основи будь-якого цивілізованого суспільства та посягають на основоположні права людини. Злочини проти людяності є злочином *malum in se*, тобто діянням «злим, злочинним і неправильним» за своєю сутністю. Кожній людині притаманні права, на які в жодному випадку не може посягати держава шляхом їх обмеження задля будь-якої мети, зокрема на право на життя або притаманну людині гідність. Якщо держава допускає їх обмеження задля певної мети, такої як захист німецької крові й німецької честі, тобто мети, що нівелює саму сутність цього права, то такі обмеження завжди будуть непропорційними, а отже, й неправовими.

Окрім того, на нашу думку, зважаючи ту шкоду, що завдана правам окремої людини та суспільству як сукупності окремих людей загалом, притягнення винних до кримінальної відповідальності за злочини проти людяності було пропорційним переслідуваній меті досягти справедливого балансу у вигляді кримінальної відповідальності за вчинені обвинуваченими діяння. Зокрема, прокурор Х. Шовкросс в обвинувальній промові наголосив, що «окрема людська істота, яка є основою одиницею всього права, не позбавлена права на захист людства, коли держава знехтувала її правами в такий спосіб, який є наругою над сумлінням людства» [18, с. 489].

У контексті цього доречно згадати слова С. Глазера, що *nullum crimen sine lege* в міжнародному кримінальному праві розуміється саме в природно-правовому аспекті – нема злочину без указівки на те в праві (*лат.* «*nullum crimen sine iure*») [9, с. 124], а не в законі. Це твердження застосовне й до кримінального права. Недаремно І. Кант наполягає, що держава є об'єднанням людей під егідою не будь-яких законів, а виключно «під егідою правових законів» [11, с. 233].

Отже, принцип пропорційності як принцип, що тісно пов'язаний із поняттям справедливості у праві,

покладено в основу методологічного підходу до формування аргументів Трибуналом на користь висунення обвинувачення та притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб за вчинення злочинів проти людяності. З огляду на це, можемо стверджувати, що позитивне праворозуміння сьогодні необхідно тлумачити враховуючи природне праворозуміння, зокрема кризь призму ідеї верховенства права та принципу пропорційності як її складника. «Чистий позитивізм», як демонструє історичний досвід, залишає ризик формального комплаєнсу діянь держави у сфері криміналізації, яка спрямована на непропорційне обмеження прав людини, що посягатиме на саму сутність основоположних прав людини, зводячи їх до правової фікції та абстракції. З огляду на це, саме принцип пропорційності як принцип балансування та принцип правообмеження сьогодні можна розглядати як своєрідну «*міру свободи*» у праві, оскільки саме він має на меті, *по-перше*, досягнення балансу між взаємовиключними й взаємообмежувальними правами, свободами та інтересами окремої людини, суспільства, держави; *по-друге*, встановлення належних, необхідних і розумних підстав для їх обмеження.

Після проведення Нюрнберзького трибуналу вперше на міжнародному рівні закріплено ідею, яка втілює зміст принципу пропорційності як принципу балансування та принципу правообмеження в Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року. У Декларації принцип пропорційності відображено у двох положеннях. Відповідно до першого, *кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи* (частина 1 статті 29 Декларації). Кожна людина реалізує свої природні права, будучи членом того чи іншого суспільства. Загальновідомо, що «свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому: так права кожної людини не мають меж, за винятком тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування такими самими правами» [7]. З урахуванням цього об'єктивно постає питання про встановлення державою належних, необхідних і розумних меж, з одного боку, реалізації прав окремої людини, а з іншого – охорони таких самих прав іншої людини, а також інтересів держави та суспільства. На нашу думку, з частини 1 статті 29 Декларації випливає, що людина є істотою соціальною, права якої обмежуються насамперед правами інших людей. Проте права кожної людини однаково рівно повинні захищатись правом незалежно від раси, національності, статі, соціального походження, оскільки кожній людині не залежно від згаданих вище особливостей притаманна людська гідність, що, як зауважувалось на початку розвідки, є іманентно притаманна кожному, хто належить до біологічного виду людей.

Згідно з другим положенням, *кожна людина під час здійснення своїх прав і свобод повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших і забезпечення справед-*

ливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві (частина 2 статті 29 Декларації). Із цього положення робимо висновок, що будь-яке обмеження прав людини, *по-перше*, має бути пропорційним, щоб бути справедливим, тобто це положення відображає змістову вимогу до правообмеження; *по-друге*, не може встановлюватись державою свавільно, оскільки в такому випадку воно розцінюється як непропорційне.

Тільки дотримуючись таких вимог до обмежень прав і свобод людини, суспільство має змогу претендувати на звання «до певної міри впорядкованого» (*англ.* a well-ordered society) [17, с. 20]. Отже, обмеження прав і свобод людини має відповідати принципу пропорційності, який загалом апелює до того, щоб установлене обмеження було справедливим, а таким може визнаватись виключно те обмеження, яке встановлене в розумній і необхідній мірі в демократичному суспільстві для захисту прав людини (як індивіда) та «справедливих вимог» загального добробуту суспільства (як сукупності індивідів).

Отже, Загальна декларація в доктрині права сьогодні є безумовним стандартом у сфері охорони та забезпечення реалізації прав і свобод людини. Саме в Декларації можна простежити трансформацію концепції невідчужуваних прав людини з теоретико-філософського виміру в юридично-практичний вимір, зокрема йдеться про її закріплення в позитивному праві. «Букві й духу» Декларації має відповідати законодавство будь-якої держави, що претендує на статус *de facto* демократичної та правової.

Отже, доктринальне осмислення негативного історичного досвіду людства використання позитивного праворозуміння як засобу нівелювання основоположних прав людини під час Другої світової війни стало передумовою для пошуку нового змістового критерію щодо прочитання змісту позитивного права та пошуку певного внутрішнього імперативу для права, яке б утілювало ідею справедливості. Особливо важливим вищезгадане твердження видається в контексті кримінального права, яке пов'язано з найжорсткішими обмеженнями прав людини. Криміналізація є сферою суверенної волі держави встановлювати кримінально-правову заборону в законі про кримінальну відповідальність і, як наслідок, притягувати особу до кримінальної відповідальності за її вчинення. Криміналізація повинна здійснюватися законодавцем з урахуванням як принципу законності, так і принципу пропорційності. Останній установлює змістові вимоги до криміналізації як *ultima ratio*, а саме належні, необхідні й розумні підстави для обмеження прав людини у вигляді криміналізації. Принцип пропорційності в криміналізації є як принципом балансування, так і принципом правообмеження, що можна розглядати як своєрідну «*міру свободи*» в сучасному кримінальному праві, оскільки саме цей принцип має на меті, *по-перше*, досягнення балансу між взаємовиключними та взаємообмежувальними правами, свободами й інтересами окремої людини, суспільства, держави; *по-друге*, встановлення для держави належних, необхідних і розумних підстав для обмеження прав людини в установленні кримінально-правової заборони.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Азаров Д.С. Суспільна небезпека злочину та аналогія кримінального закону (ретроспективний погляд у XIX–XX століття), *Наукові записки. Серія «Юридичні науки»*. Київ, 2015. Том 168. С. 139–145
2. Бігун В.С. Густав Радбрух – видатний німецький філософ права. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 33–48.
3. Головатий С.П. Про людські права: лекції. Київ: Дух і літера, 2016. 760 с.
4. Декларація прав людини і громадянина 1789. Київ: Українська енциклопедія, 1998. Т. 2: Д-Й. 744 с.
5. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник. К: ВАІТЕ, 2014. 944 с.
6. Дудоров О.О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). Київ: Ваіте, 2017. 872 с.
7. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. *База даних «Законодавство України»*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
8. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
9. Зелинская Н.А. Политические преступления в системе международной преступности. Одесса: Феникс, 2003. 400 с.
10. Зорькин В.Д. Позитивистская теория права в России. Москва: Издательство Московского университета, 1978. 270 с.
11. Кант И. Сочинения: в 6 т. Москва, 1965. Том 4. Часть 2. 478 с.
12. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, прийнята 9 грудня 1948 року. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_155.
13. Панчак О.Г. Доктринальне тлумачення закону про кримінальну відповідальність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спц. 12.00.08. Львів, 2012. 19 с.
14. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. 10-те вид., доп. Львів: Край, 2008. 224 с.
15. Рабінович П.М. Людяність як об'єкт правового захисту (до 65-річчя завершення Нюрнберзького процесу). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 10. С. 45–53.
16. Римський статут Міжнародного кримінального суду, прийнятий від 18 липня 1998 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588.
17. Роулз Д. Теория справедливости. Москва: Издательство Новосибирского университета, 1995. 511 с.
18. Сендс Філіп. Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова. Львів, 2017. 652 с.
19. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі, прийнятий 8 серпня 1945 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_201.
20. Kurt Bauer Lehrveranstaltung Schlüsseltexte und -dokumente zur Geschichte des Nationalsozialismus. Die drei Nürnberger Gesetze vom 15. September 1935 (und Durchführungsverordnungen). URL: http://www.kurt-bauer-geschichte.at/PDF_Lehrveranstaltung%202008_2009/13_Nuernberger_Gesetze.pdf.